

Relația dintre modernizare și democratizare în evoluția statelor

Mihai SANDU

Departamentul Securității Naționale
Administrația Prezidențială a României
mihaisandu.sandu@gmail.com

Abstract

State evolution is not only a field with relevance under the aspect of resources, power of international relations, nor is it only representing the specific of peoples and societies. When trying to explain why a certain state is more successful than another, the answer doesn't completely lie in the historic moments or in the personalities that compose its hall of fame, nor in the resources of any kind that compose it. There are many moments in a state's and society's life when evolution doesn't depend mainly on the path both leaders and people choose to follow, but also on the trend that characterizes it. And when talking about the evolution trend specific to the last two or three centuries, the emphasis is on the evolution towards democracy. The problem is that, very often, democracy is misunderstood because it is being separated by another key concept, without which the evolution towards democracy is either hard and slow, either incomplete, or simply false – modernization.

Keywords: modernization, democratization, state evolution, society, reforms, history, social movements

Introducere

Atunci când vorbim de un stat dezvoltat în secolul XXI, ne referim aproape automat la aspectul democratic¹. Considerată element decisiv și esențial pentru dezvoltare și putere, democrația este considerată astăzi

¹ Studiul de față conține fragmente extrase din lucrarea științifică intitulată „Relația Modernizare – Democratizare în Regiunea Mării Caspice și Asia Centrală prin perspectiva Primăverii Arabe”, lucrare de licență la specializarea Relații Internaționale și Studii Europene, Facultatea de Istorie, Universitatea București, autor Mihai Sandu, 2013.

o realitate pentru lumea occidentală și un deziderat la nivel planetar. Cu toate acestea, nu de puține ori, democrația a pus capcane serioase în evoluția unui stat, constituindu-se chiar în slăbiciune atunci când nu funcționează bine, după cum se întâmplă frecvent. De câte ori se întâmplă acest lucru, analiștii internaționali se îngheșuie să lovească în decidenții politici, să blameze excesiv aspectul economic și să critice răspunsul greoi sau inexact al societății.

Studiul de față propune o abordare diferită, pornind de la dilema evoluției unui stat, a elementelor care fac din aceasta un fenomen mai mult sau mai puțin reușit. Istoria ne-a adus, în prezent, într-o realitate în care se presupune că democrația reprezintă elementul de vârf, un maxim al dezvoltării, iar viitorul ne promite o consolidare a acestui principiu, fie prin prisma aplicării sale ca sistem, fie în ce privește principiile și trăsăturile componente, cu tot cu finalitățile lor practice. Cu toate acestea, democrația este prin sine însăși un element greoi, dificil și care depinde de atât de multe componente încât derapajele sunt nu numai plauzibile și periculoase, ci și frecvente, atât de frecvente încât democrația rămâne în continuare un mit greu de atins și care presupune un drum deloc ușor de parcurs.

Printre multele elemente ce compun procesul democratic, scapă de multe ori din vedere unul esențial, acela al dezvoltării atinse de statul și societatea respective anterior trecerii spre democrație. Întrebarea fundamentală este nu dacă statul este pregătit, ci mai degrabă dacă fiecare component al acestuia înțelege și poate consimți conștient evoluția structurii sub egida căruia funcționează spre democrație. Pe scurt, se pune problema nivelului de modernizare și al modernității atinse, aflate într-o relație directă cu procesul de democratizare. Modernitatea oferă unui stat și unei societăți elemente fără de care democrația devine fie imposibilă, fie derapantă și cu o evoluție înceată și greoaie. Acest lucru are o explicație simplă – democrația și procesul de constituire al acesteia, simplu și exuberant la început, devine exhaustiv pe măsură ce regimul evoluează spre o democrație reală. Este momentul în care se simte necesitatea stringentă a unei pregătiri bine calculate a procesului și de o transformare graduală și în amănunt, ce necesită răbdare și resurse fizice dar mai ales morale suficiente și care presupune un efort consistent și susținut al tuturor părților ce compun societatea; cu alte cuvinte, intră în discuție existența modernității.

1. Definirea conceptelor. Evidențieri relaționale

În contextul evoluției secolului al XXI-lea și al schimbărilor preconizate sau evidențiate de acesta, ies în evidență două școli de gândire ce încearcă să evalueze evoluția statelor. Prima dintre acestea promovează

persistența valorilor tradiționale, fără a ține cont de evoluția economică și politică, a căror influență nu o consideră relevantă. Cea de-a doua vine în opoziție cu prima și teoretizează declinul valorilor tradiționale în dauna modernizării, a trecerii la noi etape.² Evenimentele mai mult sau mai puțin recente par să avantajeze cea de-a doua teorie, însă pentru a putea evidenția acest lucru este, în primul rând, necesar să înțelegem ce reprezintă modernizarea și cum influențează aceasta evoluția politică a statului.

Una dintre cele mai complexe definiții date modernizării îi aparține britanicului Daniel Lerner, care o definește drept „un proces de o calitate proprie deosebită, care ar explica de ce modernitatea este simțită ca un întreg consistent printre oamenii care trăiesc după legile ei. Aspectele principale ale modernizării, urbanizarea, industrializarea, secularizarea, democratizarea, educația, activitatea mass-media nu au loc în mod întâmplător și fără nici o legătură”³. Lerner nu numai că înțelege complexitatea fenomenului, dar identifică și o mare parte din elementele componente ale acestuia. Interesantă este aici includerea democrației ca un aspect al modernizării, nu ca o consecință a acestuia, ci ca un semnal al modernității.

Completându-l pe Lerner, Samuel Huntington vorbește despre impactul modernizării asupra valorilor, atitudinilor și speranțelor, care devin comune în lumea modernă și care se leagă strict de fenomenul mobilizării sociale, al înlăturării populației în vederea realizării unui scop comun. Dincolo de faptul că această asociere introduce modernizării o semnificație psiho-socială, ea poate oferi explicații pentru capacitatea de schimbare pe care au produs-o revoluțiile populare în istorie. Mai mult, Huntington leagă mobilizarea socială de nivelul dezvoltării economice, care aduce resursele necesare desfășurărilor sociale.⁴

Raportându-se la nivelul politic al modernizării, teoreticianul american vede două faze ale acestuia, de la „diferențierea unor noi funcții politice și dezvoltarea structurilor specializate care să îndeplinească aceste funcții”⁵, adică diversificarea și evoluția instituțională a statului, cu accent

² Ronald INGLEHART, Wayne E. BAKER, „Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values”, in *American Sociological Review*, Vol. 65, Nr. 1, februarie 2000, p. 20.

³ Samuel HUNTINGTON, *Ordinea Politică a societăților în schimbare*, Ed. Polirom, Iași, 1999, p. 37, *apud* Daniel LERNER, *The Passing of Traditional Society*, Free Press, Glencoe, 1958, p. 438.

⁴ Samuel HUNTINGTON, *op. cit.*, p. 37.

⁵ *Ibidem*, p. 39.

pe împărțirea responsabilităților, la „participarea lărgită în politică a grupurilor sociale din întreaga societate, astfel încât cetățenii ajung să fie direct implicați în și afectați de activitatea guvernului”⁶.

Activismul civic pe care Huntington îl leagă de societățile modernizate sau în plin proces de modernizare, se regăsește și în teoriile lui Robert D. Putnam care observă, într-un studiu efectuat pe evoluția societății italiene, o limitare a spiritului civic în spațiile dominate de structuri tradiționale, atât în planul politic și cel economic, cât mai ales în cel social, situată în opoziție cu dinamismul pe care îl atribuie sectorului civic din orașele dezvoltate în domeniile tehnologic, economic și în cel al infrastructurii. Autorul remarcă modul în care o societate ce manifestă elemente de modernizare structurală determină angajarea cetățenilor în viața publică în moduri dintre cele mai diverse, de la aparițiile în presă, până la organizarea în grupări independente, ce devin vocale la nivelul politicii locale și, prin extensie, naționale, ajungând la concluzia că modernizarea implică prin ea însăși comunitatea civică.⁷

Evoluând, teoria modernizării atinge noi înțelesuri atunci când este privită din perspectiva dezvoltării economice, aflată în centrul discuțiilor actuale atât ca factor de modernizare de sine stătător, cât și ca element cu potențial de influențare a spațiului cultural, politic și social. În această ultimă percepție, industrializarea și procesul tehnologic, elemente adiacente sferei economice, sunt cele care evidențiază aspectul primordial pe care îl poate avea economia în ecuația modernizării.⁸ Chiar și în cazul democratizării se poate spune că economia deține unul din rolurile principale, după cum bine remarcă Huntington în afirmația conform căreia dezvoltarea economică a fost elementul major ce a determinat schimbările politice peste tot în lume începând cu anii '70.⁹

Cel de-al doilea concept cu care operează lucrarea de față este *democrația* sau cu procesul definit de acesta, *democratizarea*. Formula primordială de definire a democrației provine, ca și prima aplicare a exercițiului democratic, din Grecia Antică. „Forma noastră de guvernare, dedicată nu slujirii celor puțini, ci întregului popor, este numită democrație”¹⁰, după cum afirma Pericle.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Robert D. PUTNAM, *Making Democracy Work – Civic Traditions in Modern Italy*, Ed. Princeton University Press, New Jersey, 1993, p. 114-115.

⁸ Ronald INGLEHART, Wayne E. BAKER, *op. cit.*, p. 21.

⁹ Samuel HUNTINGTON, *Ciocnirea Civilizațiilor și Refacerea Ordinii Mondiale*, Ed. Antet, Oradea, 1998, p. 281.

¹⁰ Gabriel A. ALMOND, Sidney VERBA, *Cultura Civică*, Ed. DU Style, București, 1996, p. 5, *apud* PERICLE, *Asupra cauzelor măreției ateniene*.

Dacă pentru Antichitate, definiția își găsește aplicabilitatea în existența *polis*-urilor grecești, evoluția civilizației către democratizare în epoca modernă face necesară o altă abordare. Cea mai relevantă definire a democrației, în acest sens, îi aparține lui Alexis de Tocqueville, care vede în democrație „mai mult decât o stare de guvernare, fiind o stare socială care afectează ansamblul moravurilor și sentimentelor, în care indivizii se percep pe picior de egalitate, marcând dezvoltarea treptată a egalității de condiție”¹¹. Tocqueville este totodată primul care observă evoluția societății în direcție democratică, remarcând trecerea de la o *stare aristocratică*, a societății tradiționale, la o *stare democratică*, specifică epocii moderne.¹²

Mai pesimistă este abordarea lui Arend Lijphart, pentru care exercițiul democratic a transformat democrația într-un „concept care în principiu sfidează definirea. Nu este un sistem de guvernământ care întrușipează pe deplin toate idealurile democratice, ci unul care le aproximează într-o măsură rezonabilă”¹³. Pentru Lijphart, democrația depinde de condițiile pe care le oferă cadrul în care se dezvoltă, evoluând pe măsură ce evoluează și acestea. Este o formă de a exprima legătura dintre democratizare și modernizare, cea din urmă purtând responsabilitatea condițiilor de dezvoltare.

Și Karl Raimund Popper alături democrația și modernizarea în aceeași propoziție atunci când afirmă că „rezultatul acestora (al eforturilor pentru democratizare) este faptul că, acum mai mult ca niciodată în istorie, un număr mare de oameni fericiți trăiesc o viață mai liberă, mai frumoasă și mai lungă”¹⁴. Autorul austriac evocă aici, alături de libertatea individuală, bunăstarea socială, nivelul de trai ridicat și dezvoltarea economică generală, elemente pe care Huntington le atribuie modernizării sau, mai bine zis, unei modernități deja instaurate.

Putem afirma că premisele de la care pornește democrația sunt unele periculoase. În viziunea lui Karl Raimund Popper, „fiecare din cei care compun poporul știe foarte bine că nu poruncește și de aceea are impresia că democrația este o escrocherie. [...] Se cuvine ca la școală să se învețe că termenul *democrație*, încă din vremea Atenei, este numele tradițional dat

¹¹ Olivier NAY, *Istoria Ideilor Politice*, Polirom, Iași, 2008, p. 384.

¹² *Ibidem*.

¹³ Arend LIJPHART, *Democrația în Societățile Plurale*, Polirom, Iași, 2002, p. 20.

¹⁴ Cristian PREDA, *Modernitatea Politică și Românismul*, Ed. Nemira, București, 1998, p. 36, *apud* Karl Raimund POPPER, *La leçon de ce siècle*, Paris, Anatolia Editions, 1992, p. 123.

unei Constituții destinate să împiedice o dictatură”¹⁵. Ceea ce afirmă Popper, prin comentariul lui Cristian Preda, vine să susțină ideea conform căreia o democrație trebuie pregătită în prealabil printr-o conștientizare populară. Însă, pentru ca o astfel de conștientizare să aibă relevanță, este necesar un nivel ridicat de educație în spiritul participării civice la viața politică, astfel încât cetățeanul să poată fi familiarizat cu terminologia și cu principiile democratice. De asemenea, în a doua parte a citatului, Popper relevă faptul că democrația este, prin esența ei, opusă dictaturii și totodată un instrument menit să blocheze dictatura. Prin urmare, democrația trebuie să treacă testul dictaturii pentru a deveni relevantă, pentru a se putea defini, dar trebuie, în același timp, să existe în conștiința populară pentru a putea deveni funcțională cu totul.

Din acest motiv, pentru Samuel Huntington, modernizarea se produce odată cu înlocuirea societăților și a sistemelor politice tradiționale, fără însă a se face o trecere imediată la punctul final, la modernitate și, de acolo, la democratizare. „Modernizarea înseamnă că toate grupurile, vechi și noi, devin tot mai conștiente de ele însele ca grupuri, de interesele și cerințele lor în relație cu alte grupuri. Unul dintre cele mai frapante fenomene ale modernizării este conștiința sporită, coerența, organizarea și acțiunea care se produc în rândul multor forțe sociale care au existat la un nivel mult mai scăzut al identității conștiente și al organizării în societățile tradiționale”¹⁶. Această conștientizare se aplică gradual, riscând derapaje timpurii, dar nu evoluează brusc spre forma imediat următoare a evoluției.

O teorie similară se regăsește și în opera lui Gabriel Almond și Sidney Verba, pentru care „dezvoltarea unui guvern democratic stabil depinde de ceva mai mult decât de structurile guvernământului și politicului: ea depinde de orientările pe care oamenii le au față de dezvoltarea politică, de cultura politică”¹⁷. Pentru cei doi teoreticieni cultura civică, participarea populară la fenomenul politic, este una dintre condițiile necesare unei democratizări reale și stabile. Și Hannah Arendt se apropie de acest punct, atunci când afirmă că „capacitatea cetățeanului de rând de a reacționa și de a-și forma o opinie proprie ar putea încuraja formarea și exercitarea unor asemenea capacități (democratice)”¹⁸. Regăsindu-se și în

¹⁵ Cristian PREDA, *Modernitatea Politică și Românismul*, Ed. Nemira, București, 1998, p. 18.

¹⁶ Samuel HUNTINGTON, *Ordinea Politică a societăților în schimbare*, Ed. Polirom, Iași, 1999, p. 41.

¹⁷ Gabriel A. ALMOND, Sidney VERBA, *op. cit.*, p. 375.

¹⁸ Jeffrey C. ISAAC, *Democrația în Vremuri Întunecate*, Polirom, Iași, 2000, p. 19, *apud* Hannah ARENDT, *Men in Dark Times*, Ed. Harcourt, Brace & World, New York, 1968.

scrierile unor filosofi ai modernizării, precum Lerner sau Huntington, participarea civică ajunge să devină unul din principalele instrumente ale modernizării cu punctul final în democrație.

Drumul către democratizare este unul dificil și presupune perioade îndelungate de instabilitate. Însă instabilitatea este cea care produce, de fapt, schimbarea. De fiecare dată când se produce o schimbare majoră la nivelul unui stat sau al unei societăți, momentul este însoțit, în mod firesc, de instabilitatea pe care o provoacă simpla idee de schimbare. Unul dintre marii apărători ai democrației, Baruch Spinoza, afirma, referindu-se la egalitatea între sexe, că „domnia egală a bărbaților și a femeilor nu ar putea fi instituită fără mari prejudicii aduse păcii”¹⁹. Desigur, exemplul reliefează un caz particular, un element al democrației, însă este unul elocvent atunci când se produce o analiză de sinteză a drumului către democrație.

Fără a se număra printre susținătorii lui Spinoza, Popper admite dificultățile pe care le presupune democrația. Pentru el, democrația se realizează prin efort individual și colectiv, fiind „rodul unei munci considerabile, al unor eforturi numeroase, al unei bunăvoințe și înainte de orice al multor idei creatoare”²⁰.

Huntington vede efortul colectiv concretizat parțial prin urbanizare, următorul pas în evoluția modernizării. Pentru el, „urbanizarea socială și creșterea nivelului de instruire și educație, expunerile mass-media, toate duc la nașterea unor aspirații și speranțe sporite care, dacă nu sunt satisfăcute, stimulează indivizii spre politică, iar în absența unor instituții politice puternice și adaptabile, asemenea creșteri ale participării înseamnă instabilitate și violență”²¹. De aici provine paradoxul, fericit în cazul de față, al operei lui Huntington, care vede drumul spre modernitate caracterizat de instabilitate, pentru că modernizarea și procesele pe care le implică destabilizează societatea începând cu nivelul individual, al oamenilor care sunt nevoiți să se adapteze la noile condiții, abandonând parțial, sau chiar total, vechile norme și principii. Se crează instabilitate pentru ca în momentul final, al atingerii modernității, să se ajungă la stabilitate. Iar în ce privește stabilitatea, istoria și exemplele pe care ni le oferă ne înfățișează

¹⁹ Cristian PREDA, *op. cit.*, p. 30, *apud* Baruch SPINOZA, *Tratatul politic*, p. 4.

²⁰ Cristian PREDA, *op. cit.*, p. 36, *apud* Karl Raimund POPPER, *La leçon de ce siècle*, Paris, Anatolia Editions, 1992, p. 123.

²¹ Samuel HUNTINGTON, *Ordinea Politică a societăților în schimbare*, Ed. Polirom, Iași, 1999, p. 49.

ca moment în care se face trecerea concretă de la procesul de modernizare la cel de democratizare, sau ca moment în care cele două fenomene devin conexe și în care modernitatea își găsește justificarea finală și cadrul juridic al diversității: constituția.²²

Deși este considerat de mulți depășit datorită timpului scurs de la moartea sa, Friedrich Nietzsche a demonstrat o capacitate de previzionare ieșită din comun în momentul în care a anticipat democratizarea Occidentului și, prin modul în care aceasta va fi influențat celelalte regiuni de pe glob, chiar și fenomenul globalizării. „Democratizarea Europei nu poate fi oprită; este o za în lanțul acelor uriașe măsuri profilactice care sunt ideea timpurilor moderne și ne separă de Evul Mediu”²³. Pentru el, valul de democratizare nu poate fi oprit, însă are și conotații negative ce se pot dovedi dezastruoase. Urmărind exclusiv progresul civilizațional, europeanul autohton cu Nietzsche riscă să își piardă identitatea și umanitatea și, deși creând premisele pentru formarea tiranilor din rândul populației libere, să avanseze în democrație.²⁴

De aici se poate afirma că democrația presupune o încălcare a principiilor democratice atunci când nu e produsă de și prin reforme de adâncime, cu implicarea puternică a elementului psihologic. Sub stindardul democratic se pot produce derapaje puternice precum o stratificare socială excesivă și diferențieri sociale prea mari, ce pun în pericol exercițiul democratic, pentru că „sub eticheta unei civilizații superioare se ascund degradarea și urâtirea ființei umane, spiritualizarea și aprofundarea cruzimii. Omenirea a devenit astăzi, așa cum anticipa Nietzsche, *o mașină cu forțe imense, care funcționează dezordonat*”²⁵. Din acest motiv democratizarea este imposibilă fără o modernizare în prealabil, cu toate că filosoful german are tendința să exagereze, pentru că odată cu democratizarea abruptă se produce, ca o consecință negativă, o degradare umană ce duce la derapaje atitudinale, riscând evidențierea unei stratificări politice, economice și sociale comparativă cu cea a Evului Mediu de care Nietzsche se teme pe tot parcursul operei sale.

²² Cristian PREDA, *op. cit.*, p. 40.

²³ Diana ILISOI, „Profețiile lui Nietzsche”, în *Geopolitica* nr. 19, Ed. Top Form, București, 2006, p. 65, *apud* Friedrich NIETZSCHE, *Călătorul și umbra sa. Omenesc prea omenesc*, Ed. Antet, București, 2000, p. 115.

²⁴ Diana ILISOI, *op. cit.*, p. 66, *apud* Friedrich NIETZSCHE, *Dincolo de bine și de rău. Preludiu la o filosofie a viitorului*, Humanitas, București, 1992, p. 165.

²⁵ Diana ILISOI, *op. cit.*, p. 69, *apud* Friedrich NIETZSCHE, *Călătorul și umbra sa. Omenesc prea omenesc*, Ed. Antet, București, 2000.

O abordare cel puțin interesantă în context este cea a lui Alvin Toffler. Împărțind evoluția civilizației în trei faze, autorul remarcă trecerea umanității spre ceea ce Huntington, Lerner sau Putnam înțeleg prin modernizare. Pentru Toffler, lumea a terminat de parcurs drumul de la civilizația agrară la cea industrială, fiind în cursul unui *al treilea val*, ce se caracterizează prin faptul că „vechile moduri de gândire, vechile formule, dogme și ideologii, oricât de îndrăgite sau de folositoare vor fi fost ele în trecut, nu mai corespund realităților. Lumea care se naște rapid din ciocnirea noilor valori și tehnici, noilor raporturi geopolitice, noilor stiluri de viață și moduri de comunicare, reclamă idei și analogii, clasificări și noțiuni cu totul noi. Nici atitudinile sau stările de spirit convenționale nu mai sunt potrivite”²⁶. Fără să prevadă neapărat o traiectorie care să treacă de la modernizare la democratizare, Toffler evidențiază evoluția și schimbările pe care aceasta le presupune, întărind convingerile autorilor menționați anterior.

Totodată, Toffler mai evidențiază ceva, anume efectele globalizării, care produc nu numai o standardizare a valorilor sau a țărilor socio-economice, ci și o propagare rapidă a schimbării. Ca element al modernizării, globalizarea este văzută ca factor de răspândire a unor exemple sub auspiciul cărora se produc modificări ce capătă un caracter universal. Civilizația occidentală, considerată principalul creator de exemple, pare să fie cea care, prin puterea exemplului, modifică într-o măsură mai redusă sau mai semnificativă, situația din alte părți ale globului. Pe același model se poate încadra și democrația, ca și drumul către aceasta. Globalizarea pentru Toffler se opune specificurilor fiecărui stat în parte, ceea ce nu se respectă decât parțial în prezent.²⁷

Ceea ce îi scapă lui Toffler, precum și multor altor autori clasici ai modernizării, este falimentul viziunii conform căreia procesele de modernizare din Occident sunt singurele exemple ce se pot extinde asupra oricărui alt stat. Cu toate că influența pe care o oferă structurile occidentale, prin efectele globalizării, rămâne cea mai însemnată, ar fi total greșit să afirmăm că este singulară. A doua jumătate a secolului al XX-lea a dezvăluit noi rețete de modernizare și chiar de democratizare, specifice altor zone, cu precădere Orientul Îndepărtat.²⁸

²⁶ Alvin TOFFLER, *Al Treilea Val*, Ed. Z, București, 1996, p. 6.

²⁷ *Ibidem*, p. 5-10.

²⁸ Ronald INGLEHART, Wayne E. BAKER, *op. cit.*, p. 19.

Desigur, acest fapt nu trebuie să minimalizeze importanța globalizării în contextul analizei de față. „Crescând interacțiune dintre societățile moderne nu poate să genereze o cultură comună, însă facilitează transferul de tehnici, invenții și practici de la o societate la alta cu o viteză și într-un grad ce erau imposibile în lumea tradițională”²⁹. Astfel, devine mai degrabă necesară observarea modernizării la nivel individual, a condițiilor în care există și evoluează cetățeanul unui anumit stat, conform specificului acestuia.

„Fundatia geopoliticii din prezent este studiul statului-națiune, iar element fundamental pentru aceasta este întrebarea relaționării dintre individ și statul-națiune.”³⁰ Felul în care este privit individul la nivelul unei societăți și, mai ales, condiția acestuia, determină felul cum este perceput statul de către ceilalți actori internaționali. Stabilitatea pare să fie cuvântul cheie, iar condițiile și nivelul de trai, secundanții, toate acestea fiind oglindite în conducerea statului. „Relația cu națiunea are caracter personal. Relația față de stat are caracter legal”³¹. Cu alte cuvinte, o persoană cu o anumită notorietate și suficientă carismă în fața populației poate obține consimțământul și încrederea acesteia. Folosindu-se de cadrul legislativ, persoana respectivă ajunge să capete încredere și din partea statului. În momentul în care ambele sunt asigurate, sunt asigurate toate premisele pentru începerea procesului de modernizare. Același lucru este valabil și la nivelul unui partid, sau a unei grupări aflate la conducerea țării.

Deosebit de important este sentimentul indentității naționale, al apartenenței, mai puternic și mai stabil în cazul națiunilor care împărtășesc secole de istorie comună, decât în statele ce se confruntă cu migrații constante de populație. Dacă primele pot fi considerate stabile, însă de multe ori ermetice, bine dezvoltate, grație unității, însă mai puțin predispuse spre schimbare, cele construite pe baza imigranților cunosc o mai mare deschidere spre nou.³² Migrația poate dinamiza modernizarea sau democratizarea statului deoarece fiecare categorie de imigranți poartă idei și experiențe proprii, diversificând cadrul de la care pornește dezvoltarea unui stat.

²⁹ Samuel HUNTINGTON, *Ciocnirea Civilizațiilor și Refacerea Ordinii Mondiale*, Ed. Antet, Oradea, 1998, p. 99.

³⁰ George FRIEDMAN, *Geopolitics of Nationalism and Dual Citizenship*, in *Geopolitical Weekly*, STRATFOR, 20 iulie 2010 - http://www.stratfor.com/weekly/20100719_geopolitics_nationalism_and_dual_citizenship accesat la data de 01 noiembrie 2013.

³¹ *Ibidem*, p. 2.

³² *Ibidem*, p. 4.

Experiența oferită de anii '90, care au evidențiat creșterea la peste 100 de milioane a numărului de emigranți legali la nivel internațional, a demonstrat în ce măsură acest fenomen depinde de procesul de modernizare. Dezvoltarea economică și tehnologică a Occidentului a atras tot mai mulți emigranți din statele aflate în curs de dezvoltare, iar evoluția transportului a facilitat și mai mult acest fenomen.³³ Rezultatul a fost unul cu dublă conotație, întrucât aceștia au putut juca un rol atât la nivelul statului gazdă, pe care l-au diversificat și ajutat să își dezvolte în primul rând capacitatea proprie de diversificare, dar mai ales la nivelul statului de origine, pe care ajunge să îl influențeze fie indirect, prin cunoștințele aflate în țară, fie în mod direct, prin experiența pe care o poartă cu sine în cazul unei eventuale reîntoarceri. De o relevanță deosebită pentru studiul de față, trebuie specificat faptul că, în aceeași perioadă, a anilor '90, „două treimi din emigranții aflați în Europa erau musulmani, iar îngrijorarea europeană în legătură cu imigrația este înaintea de toate o îngrijorare față de imigrația musulmană”³⁴. Iar datele nu s-au schimbat prea mult în prezent.

În al doilea rând, putem observa că de foarte multe ori, o serie de reforme menite să modernizeze statul, fără a provoca o democratizare imediată, însă pregătind, voluntar sau involuntar, terenul pentru o viitoare democrație, are ca efect o calmare a agitației populare, cel puțin acolo unde există un nivel de trai ridicat și o stabilitate economică, care să determine înțelegere populară.

2. Exemple istorice

Primele momente care au răsturnat, în mare măsură, percepțiile referitoare la stabilitatea occidentală și care au adus în aceeași propoziție modernizarea și democratizarea s-au petrecut în secolul al XVIII-lea. Dacă în ceea ce privește Revoluția Burgheză din Anglia, aceasta a fost mai degrabă una de reșezare a aceleiași ordini politice, deja caracterizate de o formă de republică în care se ținea cont, într-un minim necesar, de reprezentarea populară, Revoluția Americană și cea Franceză au provocat furori de alt tip în Europa și în lume. Criza financiară cronică din Franța a determinat o scădere abruptă a nivelului de trai și, prin urmare, a atras

³³ Samuel HUNTINGTON, *Ciocnirea Civilizațiilor și Refacerea Ordinii Mondiale*, Ed. Antet, Oradea, 1998, p. 293.

³⁴ *Ibidem*.

saturația populară care și-a dorit o nouă modernizare. În cazul american, revoluția a fost dictată de dorința intrării pe drumul modernizării ca stat independent, de sine stătător.³⁵ Ambele au avut, la final, un punct comun: Declarația de Independență de la Philadelphia din 1776 și Declarația Drepturilor Omului și ale Cetățeanului de la Paris din 1789. Cele două declarații au fost cele care au deschis drumul principiilor democratice, cu precădere cele referitoare la individ, determinând un moment de maximă modernizare în epocă, prin adoptarea celor două Constituții, americană și franceză.³⁶ Însă, tot aceste două momente sunt responsabile pentru răspândirea principiului autodeterminării, ce a stat la baza naționalismelor din secolul XIX, o nouă etapă în evoluția istoriei moderne.

Momentul 1848 este unul de turnură în istoria modernă a Europei. În contextul „Concertului European” instaurat în urma Congresului de la Viena din 1815 și a intensificării mișcărilor naționaliste, anul 1848 este un punct de referință pentru discuția relației dintre modernizare și democratizare. În mod cert, ceea ce a împins popoarele la revoltă a fost în primul rând înăbușirea liberalismului și a naționalismului de către învingătorii lui Napoleon, partizani ai absolutismului, efectele fiind dublate de profunda criză economică cu care Europa se confrunta încă din 1846.³⁷ Șomajul și mizeria cu care se confruntau clasele populare au inflammat spiritele în special în mediile comerciale și industriale. Cu toate acestea, izbucnirea revoluțiilor din 1848 trebuie înțeleasă ca fenomen mult mai complex. Istoricul francez Ernest Labrousse afirma că pentru declanșarea fenomenului au fost responsabili o sumedenie de factori suplimentari crizei economice, spunând că „este necesar ca această criză economică să fie dublată de o criză politică”³⁸.

Totul vine, pe fondul unei modernizări impuse de câteva fenomene deosebit de importante în epocă. Revoluția industrială a impus o modernizare economică și socială fără precedent, industrializarea fiind și astăzi printre principalii factori de modernizare. În plan politic, experiența revoluțiilor burgheze din Anglia și Franța și a revoluției Americane, pusă pe

³⁵ Niall FERGUSON, *Civilizația – Vestul și Restul*, Ed. Polirom, Iași, 2011, p. 137.

³⁶ *Ibidem*, p. 137-139.

³⁷ Serge BERSTEIN, Pierre MILZA, *Istoria Europei*, vol. IV, Ed. Institutul European, Iași, 1998, p. 51-52.

³⁸ Serge BERSTEIN, Pierre MILZA, *op. cit.*, p. 53, *apud* Ernest LABROUSSE, „Comment naissent les revolutions, 1789, 1830, 1848”, in *Actes du Congres du centenaire de la Revolution de 1848*, Paris, 1948.

fondul Războaielor Napoleonice și a Congresului de la Viena, a determinat răspândirea, din ce în ce mai vie, a liberalismului și a naționalismului, rezultând în creșterea frământării în rândul maselor, mai ales în rândul naționalităților din Imperiile Habsburgic sau Otoman. Pe deasupra, prima jumătate a secolului al XIX-lea este perioada în care se produce un avans educațional fără precedent. Universitățile occidentale se dezvoltă și își extind programele, presa e în plină expansiune, iar mișcările sindicale își fac tot mai mult simțită prezența. În aceste condiții are loc un adevărat exil în Occident al tineretului nobiliar din Europa de Est, care își permite deplasarea pentru studii și care devine tot mai activ din străinătate. Se crează astfel o elită intelectuală care, odată ajunsă în țara de origine, agită spiritele și declanșează procesul de modernizare.

Este procesul ce stă la originea constituirii României moderne, după cum afirmă principalul teoretician român al modernismului, Eugen Lovinescu. Dacă până spre jumătatea secolului al XIX-lea, contactul românilor cu civilizația vestică se realizase exclusiv prin intermediul altor popoare, după Tratatul de la Adrianopol din 1829, „prin exodul tinerimii române, cu deosebire, la Paris, veacul al XIX-lea ne-a pus într-un contact direct și fecund, mai ales cu ideologia socială a revoluției franceze. [...] Cu ajutorul lui ne-am creat, astfel, unitatea națională sub forma unui stat de civilizație occidentală”³⁹. Lovinescu vede o astfel de influență dublată de planul economic și politic. „Schimbul de mărfuri dominând schimbul ideilor, ideologiei liberale nu i-ar fi revenit decât sarcina de a ușura procesul de circulație a bunurilor. Opera de regenerare a veacului al XIX-lea s-ar confunda, așadar, cu însăși formația burgheziei române”⁴⁰. Pentru teoreticianul român, influențele occidentale s-au propagat în spațiul românesc pe toate căile, determinând o dorință de aliniere a acestuia la nivelul de modernizare al țărilor apusene, lucru pe care îl vede determinat de o occidentalizare care ne depărtează nu de cultura, ci de ideologia răsăriteană.

Oprită în 1848, evoluția este reluată din exil de boierimea română școlită în Occident, iar începând cu Unirea Principatelor Române din 1859, se remarcă procesul demarat de Alexandru Ioan Cuza. Preluând aproape complet pârghiile puterii, fapt demonstrat de relația tensionată cu adunarea legislativă, pe care ajunge să o dizolve în 1864, pentru a putea crea un climat stabil, propice reformelor, Cuza realizează, pe rând, unificarea administrativă a Principatelor, o reformă a clasei politice, ce se remarcă prin

³⁹ Eugen LOVINESCU, *Istoria Civilizației Române Moderne*, vol. I, Ed. Minerva, București, 1992, p. 13.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 20.

începutul organizării în grupări liberale și conservatoare și o reformă electorală ce extinde participarea populară. În plan educațional, Cuza înființează primele universități la București și Iași, ulterior adoptă Codul Civil și Codul Penal și declanșează reforma agrară, cea mai necesară și mai dificil de realizat în spațiul românesc profund impregnat de mentalitatea estică în privința statutului țăranimii și a împărțirii funciare, totul culminând cu adoptarea primului act cu caracter de constituție, Statutul Dezvoltător al Convenției de la Paris, în 1864. E momentul ce semnifică sfârșitul unei prime modernizări, ce se încheie odată cu înlăturarea lui Cuza în 1866 și înlocuirea sa cu un principe străin dintr-o familie domnitoare europeană.⁴¹

„De la 1866 a început adevărata eră a oligarhiei liberale și consolidarea României prin toate mijloacele mercantilismului: crearea drumurilor de comunicație, crearea instituțiilor de credit, unificarea politică, administrativă și economică”⁴². Spațiul românesc pășea astfel decisiv pe drumul modernizării, consolidat de momente precum obținerea independenței de stat din 1877-1878 sau victoriile înregistrate în Războaiele Balcanice, drum ce avea să capete tot mai mult un aspect democratic, fapt demonstrat de Constituția din 1866 și mai ales de cea din 1923, cunoscute ca numărându-se printre cele mai liberale și democratice constituții ale epocii, totul culminând, practic, cu realizarea unificării din 1918 și cu integrarea noilor teritorii în corpul statului deja consolidat.

Trecând în secolul al XXI-lea, se cuvine menționat, ca exemplu în egală măsură de modernizare și de facilitare a democratizării, Planul Marshall, împreună cu consecințele acestuia. Propus și dezvoltat începând cu 1948 și venit ca o consecință a necesităților impuse de cel de-Al Doilea Război Mondial, așa-numitul *Plan Marshall*, definit de fapt ca Programul de Redresare Europeană, a reprezentat un plan ce viza revigorarea societăților europene devastate de război, printr-un amplu program de susținere financiară din partea Statelor Unite ale Americii.⁴³ Relevanța cu subiectul lucrării de față este dată de modul în care Planul Marshall a finanțat programele de reconstrucție și modernizare a societăților Europei

⁴¹ Keith HITCHINS, „Desăvârșirea Națiunii Române”, în Mihai BĂRBULESCU, Dennis DELETANT, Keith HITCHINS, Șerban PAPACOSTEA, Pompiliu TEODOR, *Istoria României*, Ed. Corint, București, 2004, p. 307-311.

⁴² Eugen LOVINESCU, *op. cit.*, p. 25.

⁴³ Amb. Constance A. MORELLA, „Marshal Plan 60th Anniversary Symposium: Introductory Remarks”, în Eliot SOREL, Pier Carlo PADOAN (Ed.), *The Marshall Plan. Lessons Learned for the 21st Century*, Ed. Organisation for Economic Co-Operation and Development Publications, Paris, 2008, p. 5.

Occidentale. Este un bun exemplu de investire eficientă a mecanismelor financiare de ajutorare în modernizarea unui stat, nu doar în asigurarea supraviețuirii acestuia.⁴⁴ Programul de Redresare Europeană este responsabil de intrarea Europei în era societății de consum și a tehnologizării, provocând ceea ce istoria a evidențiat drept „cei treizeci de ani glorioși de creștere și prosperitate care au urmat eliberării Franței”⁴⁵.

În secolul al XX-lea, alte două momente deosebit de relevante în contextul relației dintre modernizare și democratizare. Primul se leagă de Europa de Est, de *Blocul Comunist* și de evoluțiile înregistrate aici ce au culminat cu revoluțiile din 1989. Cel de-al doilea, rămânând în sfera comunismului, face trimitere la rețeta chineză, specifică finalului de secol XX și chiar începutului de secol XXI.

În Europa de Est, în contextul Războiului Rece, primul moment ce a oferit posibilitatea reformării societăților comuniste a fost *Doctrina Brejnev*, reprezentată prin apariția, în oficiosul Partidului Comunist al URSS, *Pravda*, a unei declarații venite din partea Secretarului General Leonid Brejnev, și pe care liderul socialist iugoslav, Iosip Broz Tito, a numit-o *doctrina suveranității limitate*.⁴⁶ Aceasta, oferind partidelor comuniste din statele est-europene posibilitatea de a decide căile de dezvoltare ale propriilor state, a deschis perspectiva modernizării politice și economice a mai multor state din Europa de Est, primul fiind Ungaria lui Janos Kadar. În chiar 1968, anul *Doctrinei Brejnev*, Kadar, înțelegând dispoziția URSS de a accepta noi rețete de dezvoltare, cu condiția de a păstra cuceririle de top ale *Revoluției*, dezvoltă o politică de reforme economice prin care oferă autonomie întreprinderilor industriale și libertate de mișcare mâinii de lucru, ceea ce încurajează spiritul întreprinzător specific economiei capitaliste de piață.⁴⁷ Ungaria este urmată îndeaproape de Polonia, unde, bazându-se pe compromisul liberal pe care Władysław Gomułka l-a realizat în plan economic, după exemplul lui Janos Kadar, succesorul acestuia, Edward Gierek, promovează „un model care îmbina fermitatea politică cu un reformism economic vizând modernizarea țării și ameliorarea nivelului de trai al populației”⁴⁸.

⁴⁴ Gerard BOSSUAT, „The Marshall Plan: History and Legacy”, în *idem* Eliot SOREL, Pier Carlo PADOAN (ed.), p. 13.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁴⁶ Serge BERSTEIN, Pierre MILZA, *Istoria Europei*, vol. V, Ed. Institutul European, Iași, 1998, p. 363.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 366.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 370.

Exemplul oferit de cele două state capătă o și mai mare relevanță în momentul venirii la conducerea Uniunii Sovietice a lui Mihail Gorbaciov, care lansează rapid un amplu program de reforme prin care dorește apropierea societății comuniste de cea occidentală fără a diminua influența elementelor primordiale ale doctrinei estice. Rezultatul nu întârzie să apară, însă este sensibil diferit de ce a dorit Gorbaciov. Prin reforma economică bazată pe accelerare (*Uskorenje*) și restructurare (*Perestroika*), prin promovarea transparenței (*Glasnost*) și prin abordarea unei noi viziuni la nivelul politicii de partid (*Novoe Mișlenie*), Gorbaciov apropie sfârșitul URSS și al regimurilor comuniste în Europa de Est, după cum Revoluțiile din 1989 aveau să o dovedească.⁴⁹ Ce este de asemenea important de evidențiat este diferența care s-a înregistrat în statele implicate în valul revoluționar din 1989. Dacă statele care porniseră deja pe calea modernizării interne, ca Ungaria și Polonia, au avut parte de tranziții pașnice și rapide, caracterizate fiind de stabilitate internă, la polul opus s-au aflat țări precum România, unde comunismul dictatorial al lui Nicolae Ceaușescu a provocat cea mai violentă revoluție și unde tranziția s-a dovedit mult mai lentă și mai dificil de realizat.⁵⁰

Ca urmare a Revoluției Culturale din China anilor '60-'70, venirea lui Deng Xiaoping la conducere a provocat începutul unei serii de reforme care au schimbat din temelii societatea comunistă chineză. „Schimbările din agricultură, industrie, educație și chiar în conducerea partidului i-a făcut pe mulți observatori ai Chinei să scrie despre o *a doua revoluție*, una care ar face din China un competitor serios în economia mondială”⁵¹, deschizându-i perspectiva spre un alt fel de modernizare, una care să producă înțelegerea Occidentului și care să atingă performanțele acestuia printr-o combinație de Est și Vest. Într-un fel, Xiaoping a început de la un nivel atins deja de Mao Zedong care, împins de Revoluția Culturală, a adoptat o serie de măsuri în plan ideologic, menite să reformuleze comunismul prin măsuri de același tip. Deng a profitat oarecum de pe urma acestui început și, inspirându-se și din ideile lui Liu Shaoqi, lider alături de Xiaoping în opoziția față de regimul maoist, a promovat unitatea claselor, a deschis Chinei perspectiva

⁴⁹ *Ibidem*, p. 375-376.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 378-384.

⁵¹ June M. GRASSO, Jay P. CORRIN, Michael KORT, *Modernization and Revolution in China – Fourth Edition*, East Gate Book - M. E. Sharpe, New York, 2009, p. 219.

spre comerț internațional, investiții în și dinspre sectorul privat și asocieri liber-profesionale, introducând pentru prima dată în viața chinezilor recompense materiale în schimbul muncii în plus, pe model capitalist.⁵²

Deng a declanșat o schimbare radicală în China, demonstrând o puternică percepție a realității ce poate fi considerată ea însăși semn al modernității. Momentul reprezintă cel mai de succes exemplu de modernizare venită din interiorul partidului conducător în cadrul unui regim totalitar, declanșând o modernizare care a dus China în fruntea economiilor mondiale. Deși democrația este încă sacrificată în China, există semnale privitoare la o viitoare declanșare a procesului de liberalizare în contextul unor fundații solide așezate de și prin modernizarea structurală începută de Deng Xiaoping și continuată de succesorii săi. Viitorul ne poate demonstra o continuare a acestui proces.

În prezent, China se confruntă cu problema îmbătrânirii aparatului de conducere al Partidului Comunist și cu saturația venită inclusiv din interiorul partidului față de sistemul de promovare a liderilor, bazat fie pe principii ereditare, fie pe patronaje la nivel înalt, fie pe influența gerontocrației din vârful partidului.⁵³ În acest context, persoana noului conducător, Xi Jinping, este cea de care se leagă ideile unei noi serii de reforme. Predecesorul acestuia, Hu Jintao, a ales o cale bazată pe încetinirea reformelor și pe o consolidare a regimului în interior ce a permis ascensiunea Chinei la nivel mondial, însă problemele cu care se confruntă în prezent partidul îl pot împinge pe Xi să revină pe calea unei restructurări pe care, nu numai că nu a negat-o ci devine necesară în condițiile în care dezvoltarea Chinei și liberalizarea iminentă a chinezilor în condițiile unei economii apropiate de cea capitalistă, atrage nevoia unei ușoare democratizări, posibilă prin reforme.⁵⁴

Un alt exemplu, mai apropiat ca timp și spațiu de obiectul studiului de față, este emergența, fragilă momentan, a statelor din Africa Sub-Sahariană, caracterizate pe parcursul ultimilor ani de un plus evident în creșterea nivelului de trai și a condițiilor economice. Statisticile arată că în ultimii zece ani, venitul pe cap de locuitor a crescut cu peste 30%, ceea ce, comparativ cu creșterea de doar 10% înregistrată în anteriorii douăzeci de ani, transformă

⁵² *Ibidem*, p. 220.

⁵³ „*Time to choose*”, în *The Economist*, 17 noiembrie 2012, p. 16.

⁵⁴ „*Changing guard*”, în *The Economist*, 17 noiembrie 2012, p. 56.

Africa în cel mai emergent continent.⁵⁵ Este un caz tipic de modernizare economică ce atrage necesitatea, cel puțin, a unei modernizări structurale care să țină pasul cu emergența economică, ea însăși un semn că procesul de modernizare e ca și început. Iar dacă vorbim de îmbunătățirea nivelului de trai, vorbim automat și de o tendință de liberalizare în rândul populației care, mai devreme sau mai târziu, duce la schimbare. Chiar izbucnirea mișcărilor din Tunisia, stat ce poate intra, într-o formulă extinsă, în categoria menționată anterior, este o demonstrație a ceea ce se poate întâmpla în continentul negru.

Concluzii

Dincolo de exemplele istorice, această relație este evidențiată și de o serie de evoluții recente, printre care un loc de frunte îl ocupă, cu siguranță, mișcările sociale declanșate la sfârșitul lui 2010 și propagate pe tot parcursul anului 2011, în Orientul Mijlociu și în Nordul Africii. Deviațiile ulterioare ale fenomenului, în special valabile pentru anul 2013, nu se încadrează întru totul în fenomenul analizat aici, în mare parte datorită includerii în ecuație a intereselor externe, însă exemplul oferit de Egipt este printre cele mai concludente în întreaga sa evoluție. În acest context, observăm că acolo unde avem de-a face cu societăți suficient de bine modernizate, fie nu a fost cazul de violențe ieșite din comun, fie acestea au fost contracarate prin reforme menite să ducă statul respectiv pe drumul unei tranziții, e drept, puțin mai lente, indiferent de stadiul protestelor. Tunisia a cunoscut și cunoaște un astfel de drum, într-un fel și Arabia Saudită, acolo unde prin reforme democratice în aparență, cel puțin, nemulțumirile populare au putut fi ținute sub control. Egiptul reprezintă un altfel de exemplu. Dezvoltarea treptată a activității în spațiul civic pe parcursul anilor 2000, au transformat statul egiptean într-un exemplu de stat bine dezvoltat din punct de vedere al spiritului civic și al dorinței de democratizare, dar în care modernizarea structurală este aproape inexistentă. O democratizare este foarte puțin probabilă și greu de realizat într-un timp scurt, întrucât nu există infrastructura necesară transformării instituționale și mentale a statului. Este motivul pentru care violențele s-au repetat și în cazul lui Mohammed Morsi la fel ca în cazul lui Hosni Mubarak, datorat în mare parte faptului că,

⁵⁵ „A hopeful continent”, în *The Economist – Special Report. Emerging Africa*, 2 martie 2013, p. 3.

în ciuda faptului că reformele sunt o condiție imperios necesară democratizării și care, într-un caz precum cel al Egiptului, necesită mult timp, populația nu își mai poate permite să aibă răbdare. Este motivul pentru care există riscul propagării violențelor și pe parcursul următorilor ani și totodată constituie un exemplu deosebit de relevant în ce privește importanța modernizării sau a lipsei acesteia pentru un stat cu potențial democratic.

Relația, atât conceptuală, cât și, mai ales, istorică, dintre modernizare și democratizare a scos în evidență faptul că cele două sunt legate nu numai direct de evoluția statului, ci și între ele. Multitudinea de exemple reliefate pe parcursul istoriei înfățișează faptul că statele care au pășit pe calea democrației au fost întotdeauna caracterizate și de modernizare. Tot din istorie ne-a survenit și faptul că modernizarea în sine presupune o ușoară sau iminentă democratizare, însă nu se poate spune același lucru atunci când cele două sunt luate în raport invers. Modernizarea este o condiție necesară pentru democratizare, altfel riscându-se derapaje ale unui proces democratic care, fără suportul oferit de o societate dezvoltată din punct de vedere economic, cu instituții reformate și adaptate la noile condiții apărute și, poate cel mai important, cu un sector civic responsabilizat și obișnuit cu participarea la viața publică, riscă fie să eșueze în dictatură, fie să treacă printr-o tranziție mult prea lungă și costisitoare.

Bibliografie

Cărți

1. ALMOND, Gabriel A., Sidney VERBA - *Cultura Civică*, Ed. DU Style, București, 1996.
2. BERSTEIN, Serge, Pierre MILZA - *Istoria Europei*, vol. IV, Ed. Institutul European, Iași, 1998.
3. BERSTEIN, Serge, Pierre MILZA - *Istoria Europei*, vol. V, Ed. Institutul European, Iași, 1998
4. FERGUSON, Niall - *Civilizația – Vestul și Restul*, Ed. Polirom, Iași, 2011.
5. GRASSO, June M., Jay P. CORRIN, Michael KORT - *Modernization and Revolution in China – Fourth Edition*, East Gate Book - M.E. Sharpe, New York, 2009.
6. HUNTINGTON, Samuel - *Ciocnirea Civilizațiilor și Refacerea Ordinii Mondiale*, Ed. Antet, Oradea, 1998.

6. HUNTINGTON, Samuel - *Ordinea Politică a societăților în schimbare*, Ed. Polirom, Iași, 1999.
7. ISAAC, Jeffrey C. - *Democrația în Vremuri Întunecate*, Polirom, Iași, 2000.
8. LIIPHART, Arend - *Democrația în Societățile Plurale*, Polirom, Iași, 2002.
9. LOVINESCU, Eugen - *Istoria Civilizației Române Moderne*, vol.I, Ed. Minerva, București, 1992.
10. NAY, Olivier - *Istoria Ideilor Politice*, Polirom, Iași, 2008.
11. PREDA, Cristian - *Modernitatea Politică și Românismul*, Ed. Nemira, București, 1998.
12. PUTNAM, Robert D. - *Making Democracy Work – Civic Traditions in Modern Italy*, Ed. Princeton University Press, New Jersey, 1993.
13. TOFFLER, Alvin - *Al Treilea Val*, Ed. Z, București, 1996.

Articole și Eseuri

- *** - „A hopeful continent”, in *The Economist – Special Report. Emerging Africa*, 2 martie 2013.
- *** - „Changing guard”, in *The Economist*, 17 noiembrie 2012.
- *** - „Time to choose”, in *The Economist*, 17 noiembrie 2012.
1. BOSSUAT, Gerard - „The Marshall Plan: History and Legacy”, in Eliot SOREL, Pier Carlo PADOAN (Ed.), *The Marshall Plan. Lessons Learned for the 21st Century*, Ed. Organisation for Economic Co-Operation and Development Publications, Paris, 2008.
 2. FRIEDMAN, George - „Geopolitics of Nationalism and Dual Citizenship”, in *Geopolitical Weekly*, STRATFOR, 20 iulie 2010.
 3. HITCHINS, Keith - „Desăvârșirea Națiunii Române”, in Mihai BĂRBULESCU, Dennis DELETANT, Keith HITCHINS, Șerban PAPACOSTEA, Pompiliu TEODOR, *Istoria României*, Ed. Corint, București, 2004.
 4. ILISOI, Diana - „Profețiile lui Nietzsche”, in *Geopolitica* nr. 19, Ed. Top Form, București, 2006.
 5. INGLEHART, Ronald, Wayne E. BAKER - „Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values”, in *American Sociological Review*, Vol. 65, Nr. 1, februarie 2000.
 6. MORELLA, Amb. Constance A. - „Marshall Plan 60th Anniversary Symposium: Introductory Remarks”, in Eliot SOREL, Pier Carlo PADOAN (Ed.), *The Marshall Plan. Lessons Learned for the 21st Century*, Ed. Organisation for Economic Co-Operation and Development Publications, Paris, 2008.